

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل‌وهشتم، زمستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۶۶-۴۹

فتوحات صلاح‌الدین ایوبی بخشی از سیر تاریخی اتابکان زنگی

مهدی محمدی^۱

حسین آشوری^۲

چکیده

تمام پیروزی‌های صلاح‌الدین در برابر صلیبیان متکی بر قوایی بود که در دوره زنگیان گرد آمده و حرفه‌ای شده بودند. معمولاً پژوهشگران این پیوستگی تاریخی در دستاوردهای نظامی و سیاسی صلاح‌الدین ایوبی را نادیده می‌گیرند. در حالی که منابع قدرتمندی در صلاح‌الدین را مورد تردید قرار می‌دهد. این پژوهش با بررسی چگونگی قدرت‌یابی اتابکان زنگی، فتوحات صلاح‌الدین در برابر صلیبیان را جزئی از فرایند تاریخی می‌داند که از دوره زنگیان آغاز شد و صلاح‌الدین توانست از آن میراث بهره برده و پیروزی‌هایی در برابر صلیبیان به دست آورد. در این مقاله، گاه‌شماری و داده‌های کمی دوره زنگیان تا پایان حکومت صلاح‌الدین مورد بررسی قرار گرفته و نشان داده شد که صلاح‌الدین با تکیه بر میراث زنگیان در دو بعد تمرکز سیاسی در شام و قوای نظامی اقطاعی جزیره توانست پیروزی‌هایی در برابر صلیبیان به دست آورد و بدون میراث زنگیان این امر برای وی میسر نمی‌شد. از این‌رو برتری نظامی مسلمانان بر صلیبیان فرایندی تاریخی بود. پیروزی‌های صلاح‌الدین نیز بخشی از این فرایند بود و دستاوردهای نظامی او صرفاً متکی به شخصیت فردی نبوده‌است.

کلیدواژه‌ها: اتابکان زنگی، اقطاع، جنگ‌های صلیبی، صلاح‌الدین ایوبی، صلیبیان.

۱. استادیار گروه تاریخ اسلام دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m.mohamadi.abu@gmail.com

۲. دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. Hosseinashoori266@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۰۱/۰۸/۲۷ تاریخ پذیرش: ۰۱/۱۱/۱۹

Conquests of Salah al-Din Ayyubi as part of the historical course of Atabakan e- Zangi

Mahdi Mohammadi¹

Hossein Ashuri²

Abstract

All the conquests of Salah al-Din against the Crusaders were based on the forces that had gathered and became professional during the Zangi period. Usually, researchers ignore this historical continuity in the military and political achievements of Salah al-Din ayyubi. While the first-hand sources are full of historical data that confirm this continuity and doubt the exclusivity of heroism in Salah al-Din. By examining how Atabakan e- Zangi gained power, this research considers Salah al-Din's conquests against the Crusaders as a part of the historical process that began in the zangi period, and Salah al-Din was able to take advantage of that legacy and achieve some victories against the Crusaders. In this article, the chronology and quantitative data of the zangi period until the end of Salah al-Din's rule have been examined and it has been shown that Salah al-Din was able to achieve victories against the crusaders by relying on the zangi legacy in the two dimensions of political concentration in the Levant and iqtā' military forces of the island (Djazirah). And without zangi's legacy, this would not have been possible for him. Therefore, the military superiority of muslims over the crusaders was a historical process. Salah al-Din's victories were also part of this process, and his military achievements were not solely based on individual personality.

Keywords: Atabakan e- Zangi, iqtā', The Crusades, Salah al-Din Ayyubi, Crusaders.

1. Assistant Professor, Department of Islamic History, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran (corresponding author). m.mohamadi.abu@gmail.com
2. Ph.D. in Arabic language and literature, Kharazmi University, Tehran, Iran. Hosseinashoori266@yahoo.com

درآمد

در میان امیران مسلمانی که توانستند در برابر صلیبیان به مقابله بپردازند، صلاح‌الدین ایوبی از همه شناخته‌شده‌تر است. شهرت صلاح‌الدین به حدی است که بر کنش‌های تاریخی امیران قبل و بعد از خود سایه افکنده است. از آنجایی که مورخ نمی‌تواند فارغ از فضای فکری جامعه خود دست به انتخاب واقعیت تاریخی بزند (کار، ۱۴-۱۵)؛ شهرت صلاح‌الدین بر تاریخ‌نگاری مسلمانان نیز سایه افکنده است. از این‌رو برخی پژوهشگران کنونی و مورخان پیشین تحت تأثیر این شهرت، واقعیت کنش تاریخی امیران مسلمان را به دور از چیزی که واقعاً رویداده، ثبت کرده‌اند. آنچه مشخص است صلاح‌الدین ایوبی توانست در نبرد حطین صلیبیان را شکست داده و بیت‌المقدس را باز پس گیرد. در این نکته شکی نیست که این رخداد برای جهان اسلام مثبت تلقی شده و بر جنگ‌های صلیبی تأثیر گذاشت. اما مورخ باید به این نکته توجه کند که نبرد حطین و باز پس‌گیری بیت‌المقدس در روندی از رخدادهای علی و معلولی تاریخی رخ داد. از این‌رو باید زمینه‌های موفقیت صلاح‌الدین مورد بررسی قرار گیرد. نکته دیگر در مورد صلاح‌الدین ایوبی و پیروزی‌های او این است که پیروزی‌های او چندان بزرگنمایی شده که مورخان را از بررسی منصفانه بازداشته است. اگر روند قدرت‌گیری و اتحاد حکومت‌های شام و مصر بررسی شوند و میزان خصومت‌های داخلی آنها مورد توجه قرار گیرد، شاید بتوان افزون بر کنش‌های فردی، روند تاریخی و علل متعدد دیگری را در پیروزی‌های صلاح‌الدین پیدا کرد. همچنین تلاش‌های صلاح‌الدین در برابر ریچارد شیردل در جنگ سوم صلیبی سبب شد تا این امیر مسلمان در اروپا نیز شهرت زیادی کسب کند. شهرتی که در دوران معاصر متأثر از روابط عثمانی و آلمان بیش‌ازپیش شد. حال با دقت در رخدادهای جنگ سوم صلیبی می‌توان دریافت که این جنگ به‌رغم شهرت بسیار، دستاورد زیادی برای مسلمانان و صلیبیان نداشت. بلکه تحت تأثیر افسانه‌هایی که متأثر از ریچارد اول ساخته شد -مانند پادشاهی کم‌لوت- شهرت پیدا کرده است. از این‌رو این پژوهش سعی دارد متکی بر داده‌های تاریخی، مقایسه‌ای بین امیران مسلمان حاکم بر شام و مصر پیش از صلاح‌الدین با وی انجام دهد و با واکاوی روایت موجود از صلاح‌الدین ایوبی و

پیروزی‌های وی، صحت این روایت را مورد ارزیابی قرار دهد. از آنجایی که به قدرت رسیدن ایوبیان از طریق قدرت‌گیری آنها در دستگاه زنگیان بود، این واکاوی به صورت مرئی‌سازی تاریخی انجام خواهد شد (پاکتچی، ۳۴). مواد واکاوی در این پژوهش تعداد نبردهای امیران زنگی با صلیبیان و حکومت‌های مسلمان و مقایسه آن با جنگ‌های صلاح‌الدین با مسلمانان و صلیبیان است. از آنجایی که در زمان نورالدین محمود زنگی جنگ صلیبی دوم رخ داد، جنگ صلیبی دوم و سوم از نظر تعداد صلیبیان و تأثیری که بر سرزمین‌های اسلامی گذاشت مورد مقایسه قرار می‌گیرند. نویسندگان این مقاله تلاش دارند تا از طریق این مقایسه‌ها روندی از تحولات تاریخی را ارائه دهند که بتوان از طریق آن نقش صلاح‌الدین در پیروزی‌هایش در برابر صلیبیان مورد واکاوی قرار گیرد. نویسندگان در ابتدای این مقاله دو فرض را مدنظر دارند: نخست اینکه صلاح‌الدین تأثیر زیادی بر جنگ‌های صلیبی داشت و کنش‌های او روند تاریخی را تغییر داد. دوم اینکه پیروزی‌های صلاح‌الدین در بستری تاریخی رخ داد که پیامد طبیعی فعالیت‌ها و تلاش‌های امیران زنگی بود. در صورت تأیید هرکدام از این فرضیه‌ها، مشخص می‌شود که صلاح‌الدین ایوبی به اندازه توجه مورخان در روند تاریخی جنگ‌های صلیبی تأثیر داشته یا خیر؟ روش این پژوهش تاریخی و مبتنی بر گاه‌شماری کمی است که در آن داده‌های جنگ‌ها (جنگ‌های اتابکان زنگی با مسلمانان و صلیبیان و جنگ‌های صلاح‌الدین با مسلمانان و صلیبیان) به صورت کمی در خط زمانی مورد بررسی قرار می‌گیرند تا تغییرات روند تاریخی مورد بررسی این مقاله مشخص شود.

پیشینه پژوهش

در میان مقالات فارسی، برخی به صلاح‌الدین و روابط او با صلیبیان پرداخته‌اند. پیرمردیان و همکاران (۱۳۹۰ش) در مقاله «نقش صلاح‌الدین ایوبی در جنگ‌های صلیبی» به روایت مجدد نقش صلاح‌الدین در جنگ‌های صلیبی پرداخته و به‌رغم ادعای نویسندگان مبنی بر بررسی در میان منابع دسته اول، به تفاوت قرائت‌های موجود نزد مورخان طرفدار صلاح‌الدین و مورخان بی‌طرف مانند ابن اثیر پرداخته است. «وحدت

اسلامی در جنگ‌های صلیبی؛ موانع و راهبردها» اثر آبانگاه ازگمی و همکاران (۱۴۰۰ش)، از دیگر مقالات فارسی است که روند تاریخی را در مورد وحدت اسلامی در جنگ‌های صلیبی بررسی کرده است. این مقاله علاوه بر بررسی مسائل سیاسی به منابع مذهبی و فرهنگی نیز نظر داشته ولی واکاوی نقش صلاح‌الدین ایوبی در جنگ‌های صلیبی را دغدغه کار خود قرار نداده است. در میان مورخان عرب می‌توان آثار متعددی یافت که به ستایش صلاح‌الدین پرداخته‌اند. از نگاه عمل‌گرایی این ستایش ناشی از شرایط اجتماعی مورخان است. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به *الدوله السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی* نوشته صلابی (۲۰۰۷) و *تاریخ الزنکیین فی الموصل و البلاد الشام اثر طقوش* (۱۹۹۹) اشاره کرد. به‌رغم شهرت این دو مورخ عرب با دقت در مطالب آنها در مورد جنگ‌های صلیبی پرواضح است که پیروی از روش‌های علمی دغدغه اصلی آنها نبوده است. محمد مختار شنقیطی (۲۰۱۶) در کتاب *الحروب الصلیبیه علی علاقات السنیة الشیعیه* نگاه علمی‌تر و دقیق‌تری دارد که البته آن نیز ناشی از تحصیل مؤلف در محیط بی‌طرف آمریکا است. مورخ در این کتاب در پی پاسخ به مورخان شیعی مانند جعفر المهاجر بوده و روایت منصفانه‌تری از صلاح‌الدین ارائه کرده است؛ با این حال گفتمان جهان عرب همچنان بر متن وی مسلط است.

نویسندگان مقاله حاضر برای استخراج داده‌های مورد نیاز خود، بر منابع دست اول زنگیان و ایوبیان تکیه کرده‌اند. در زمان حکومت زنگیان مهم‌ترین منابع تواریخ محلی زنگیان مانند ابن قلانسی (۱۹۸۵)، *تاریخ دمشق* و تواریخ متأخر اما ذی‌قیمتی مانند آثار ابن عدیم قابل توجه است. نویسنده همچنین از تواریخ سلسله‌ای مانند *التاریخ الباهر ابن اثیر و مفرج الکروب* اثر ابن واصل (۱۳۸۳ش) استفاده کرده است. هر یک از این مورخان به زنگیان و ایوبیان تعلقاتی داشتند. با این حال در قسمت جنگ‌های صلاح‌الدین اخبار و گزارش‌های ابن اثیر (۱۹۶۵) در *الکامل فی التاریخ* از دقت و بی‌طرفی بیشتری نسبت به ابن واصل برخوردار است. از آنجایی که روایت جنگ‌ها معمولاً یکسان بوده و در قضاوت‌ها تفاوتی وجود دارد، آمار استخراج‌شده از منابع تقریباً با مشکلی از جهت صحت داده‌ها مواجه نیست. در مورد نتیجه جنگ‌ها مبنی بر کامیابی و ناکامی هم با

مراجعه به چند منبع متفاوت می‌توان به رخداد اصح دست یافت. با توجه به اتکای این مقاله بر گاه‌شماری، ابتدا آمار مربوط اتابکان زنگی مورد بررسی قرار گرفته و سپس به جنگ‌های صلاح‌الدین پرداخته شده‌است. در پایان نیز بر اساس داده‌های کمی در بستر زمانی، نقش صلاح‌الدین مورد واکاوی قرار گرفته است.

زنگیان و مقابله با صلیبیان

پیش از تأسیس سلسله زنگیان در سال ۵۲۱، حکومت‌های شام جنگ‌های متعددی در برابر صلیبیان داشتند که همه آنها نیز با شکست همراه نبود. ارتقیان (حک. ۴۹۴-۸۱۲) توانستند در نبرد ارسوف صلیبیان را شکست دهند (ابن قلانسی، ۳۲۰/۲؛ ابن عدیم، ۳۸۹/۱-۳۹۱). طغتكین در دوران ۲۵ ساله خود (حک. ۴۹۷-۵۲۲) در برابر صلیبیان تلاش‌های بسیاری کرد. اما در روند تاریخی از زمان ورود صلیبیان به سرزمین‌های اسلامی در سال ۴۹۰ تا ۵۲۱، مسلمانان در برابر صلیبیان در نقطه‌ضعف بودند. در این مدت صلیبیان توانستند سه کنت نشین رها، انطاکیه، طرابلس و پادشاهی بیت‌المقدس را برقرار کنند. در این مدت مسلمانان ۶۳ رویارویی نظامی در برابر صلیبیان داشتند، از این تعداد ۲۵ نبرد با پیروزی مسلمانان و ۳۸ نبرد با شکست مسلمانان همراه بود (محمدی قناتغستانی، ۸۹). از این رو ابوشامه در *عیون الروضتین* در مورد شرایط مسلمانان در این زمان این‌چنین شرح می‌دهد: «صلیبیان (افرنج)، سرزمینشان وسیع و هیبتشان بزرگ شده بود و حکومتشان از ماردین تا عریش مصر ادامه داشت و از ولایات مسلمانان جز حلب، حماه، حمص و دمشق باقی نمانده بود و جنگ‌های آنها از دیار بکر تا آمد و از جزیره تا نصیبین و رأس العین و رقه و حران می‌رسید... پس راه دمشق را جز بر رجه و خشکی بستند و شرشان زیاد شد و بر هر ولایت مجاورشان خراج و جزیه وضع کردند...» (ابو شامه، *الروضتین*، ۱۸۶/۱-۱۸۸). هرچند ترکمانان به‌خصوص ارتقیان بارها اثبات کردند که از نظر نظامی توانایی شکست صلیبیان را دارند اما به همان اندازه ثابت کردند می‌توانند اوضاع مسلمانان را آشفته‌تر کنند (Mohamadi & khakrand, 10).

هنگامی که عمادالدین در سال ۵۲۲ به حلب رسید، مردم حلب پس از مدت‌ها ناامنی از او استقبال خوبی کردند (ابن واصل، ۶۵/۱). عمادالدین فردی بلندپرواز بود تا جایی که همواره در کشاکش قدرت در بغداد میان خلیفه و سلاطین سلجوقی شرکت داشت (ابن جوزی، ۲۷۶/۱۷)؛ تا شاید بتواند خود را به مرتبه‌ای بالاتر از حاکم شام بکشاند. برای این فرمانده بلندپرواز از بین بردن حکومت‌های شام و تسخیر تمامی آن اولویت بود. از این‌رو عمادالدین در دوره حکومت خود هم با صلیبیان هم با مسلمانان جنگید. عمادالدین در مدت ۲۰ سال حکومت خود (۵۲۱-۵۴۱)، ۴۳ بار با حکومت‌های مسلمانان و ۱۷ بار با صلیبیان و بیزانس جنگید (خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۰۶، ۲۰۷). ۸ نبرد از نبردهای او با صلیبیان با موفقیت همراه بود و تنها ۲ شکست متحمل شد. وی نتوانست تمام شام را تسخیر کند. عمادالدین ۱۴ بار با بوریان دمشق جنگید و با وجود تضعیف شدید آنها، نتوانست دمشق را فتح کند (همان، ۲۰۵-۲۰۶)؛ اما مقاومت آنها موجب ضعف شدیدشان شد. این امری منطقی بود که حاکم شام برای مقابله با صلیبیان همه توان مسلمانان شام و جزیره را در اختیار داشته باشد. سیاست عمادالدین در برابر صلیبیان بسیار واضح بود. به نظر می‌رسد وی به این درک رسیده بود که صلیبیان وابسته به نیرویی‌اند که با تأخیر زیاد از اروپا برای آنها می‌رسد از این‌رو در نبردهای خود کمتر از آنها اسیر می‌گرفت. در مورد نبرد اثارب که در سال ۵۲۴ منجر به بازپس‌گیری این شهر از صلیبیان شد، ابن اثیر (کامل تاریخ بزرگ، ۱۴۱/۲۵) روایتی نقل می‌کند که در این مورد، گزارشی مستند و دست‌اول است: «من در سال ۵۸۴ هجری شیبی از آن سرزمین گذشتم به طوری که اهل محل می‌گفتند، بسیاری از استخوان‌های صلیبیان تا آن زمان هنوز در آن حدود باقی بود». همچنین گزارش‌های متعددی از گرفتن اسیر در زمان جانشینان او وجود دارد در حالی که تعداد این گزارش‌ها در زمان او بسیار اندک است. یکی از اشتباه‌های صلاح‌الدین در قبال صلیبیان، آزاد کردن اسرای آنها بود و این خود سبب بازپس‌گیری سرزمین‌های مفتوحه شده بود.

جانشینان عمادالدین روحیه نظامی پدر خود را نداشتند (نک. خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۱۸)؛ اما برای مقابله با صلیبیان بسیار

تلاش کردند. در سال ۵۲۱، پنج واحد قدرت (اعم از حکومت‌های شام و قبایل عرب، کرد و ترکمانان) در شام وجود داشت. در زمان به قدرت رسیدن سیف‌الدین و نورالدین محمود زنگی در سال ۵۴۱، ۲ واحد قدرت در شام وجود داشت. عمادالدین توانسته بود زمین‌هایی برای فرزندان خود فراهم آورد تا بتوانند تمامی شام را متحد کند (نک. خاکرند و محمدی قناتغستانی، «بررسی آماری رابطه بین تعدد واحدهای قدرت شامات»، ۲۷-۳۰). در سال ۵۴۹، نورالدین توانست دمشق را تصرف کند و تمامی شام و جزیره را در اختیار بگیرد. نورالدین محمود در مجموع ۵۲ نبرد داشت که از این تعداد یک نبرد با بیزانس ۱۳ نبرد با حکومت‌های مسلمان شام و ۳۸ نبرد با صلیبیان بود (خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۱۳). نتیجه این نبردها از یک‌سو تضعیف صلیبیان و از سوی دیگر توسعه قدرت آنها در مصر بود. هنگامی که صلاح‌الدین ایوبی در سال ۵۶۷، در مصر از جانب امیر زنگی به قدرت رسید، این زنگیان بودند که از شمال، غرب و جنوب صلیبیان را در معرض تهدید قرار داده بودند. این امر در مقایسه با روایتی که ابوشامه (الروضتین، ۱۸۶/۱-۱۸۸) در مورد وضعیت مسلمانان در سال ۵۲۱ ارائه می‌کند، تغییر مهمی را نشان می‌دهد. صلاح‌الدین در ابتدا در برابر استیلای امیر خود، نورالدین بر مصر مقاومت نشان می‌دهد؛ حتی جنگ با صلیبیان را نیز رها می‌کند. در حالی که نورالدین حتی در سال‌های سخت پس از بیماری خود (نک. ابن قلانسی، ۵۳۳) برای تأمین امنیت مصر، حملات گسترده‌ای به سرزمین‌های صلیبی در شمال شام داشت (خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۱۷). زنگیان در دوره ۴۷ ساله خود، اولین کنت نشین صلیبی در رها را از دست صلیبیان خارج کرده (ابن اثیر، *التاریخ الباهر*، ۶۷) و سایر کنت نشین‌ها و پادشاهی صلیبی را به‌شدت در فشار قرار دادند. جانشینان عمادالدین مانند پدر خود دست به کشتارهای وسیع صلیبیان نزدند. اما یورش‌های آنها به سرزمین‌های صلیبیان با غارت‌های گسترده‌ای همراه بود که بنیه اقتصادی و غذایی صلیبیان را تضعیف کرد. نورالدین در زمانی از دنیا رفت که آماده سرکوب صلاح‌الدین ایوبی در مصر شده بود (ابن اثیر، *الکامل*، ۴۰۲/۱۱). پس از مرگ نورالدین، زنگیان درگیر جنگ‌های داخلی شدند (نک. همان، ۴۰۵/۱۱ به بعد).

اتحاد شام و جزیره در زمان صلاح‌الدین

هنگامی که صلاح‌الدین به قدرت رسید با دو مشکل اساسی از سوی حکومت‌های اسلامی مواجه بود. نخست شورش باقی مانده فاطمیان در مصر و دیگری بقایای حکومت زنگیان در شام و جزیره. علاوه بر این دو مشکل داخلی، مصر نیز مکرراً در معرض تهدید صلیبیان بود. پس از جنگ دوم صلیبی (۱۱۴۷/۱۱۴۹-۵۴۱-۵۴۳)، مصر مهم‌ترین مقصد صلیبیان بود (رانسیمان، ۳۹۳/۲). صلاح‌الدین هم‌زمان با مشکلات دیگری نیز مواجه شد. وی از سال ۵۶۴ تا ۵۷۰ درگیر شورش‌های فاطمیان در مصر بود. در این مدت او ۵ بار با بقایای فاطمیان رویارویی نظامی داشت (ابن واصل، ۲۲۷/۱، ۳۰۳-۳۱۰، ۲۱/۲-۲۲؛ ابوشامه، الروضتین، ۱۳۱/۲، ۱۸۳، ۲۸۳). در این مدت تعداد زیادی از نیروهای نظامی فاطمیان از بین رفت (ابن واصل، ۲۲۷/۱). برای نمونه می‌توان به کشتار سیاهان و تبعید پنجاه‌هزار نفر از نظامیان هوادار فاطمیان به سعید و طود اشاره کرد (ابوشامه، الروضتین، ۲۷۸/۳). این کشتارها و تبعیدها هرچند موقعیت صلاح‌الدین را در مصر تثبیت کرد، اما به تصریح ابن واصل (۲۲۷/۱)، کشتار و تبعید سیاهان در سال ۵۶۴ حکومت العاضد را متلاشی کرد. ابن تغری بردی (۷۸/۶) تعداد سیاهان در این تبعید و شورش را صد هزار نفر می‌داند. باین حال این کشتارها، توان نظامی مصر را در برابر صلیبیان به شدت کاهش داد. مقریزی (۱۷۷/۱-۱۷۸) در *الخطط* ذکر می‌کند که نیروی نظامی مصر از سیاهان، اعراب و ارمنیان مجموعاً ۵۰۰۰۰ نفر بود که بعد از زوال آنها به دست صلاح‌الدین وی ۱۲۰۰۰ نیروی ترک و کرد در سپاه به کار گرفت. از این رو صلاح‌الدین برای حفظ اساس حکومت خود باید نیروی نظامی جزیره را به اطاعت خود درمی‌آورد. صلاح‌الدین تقریباً بلافاصله بعد از وفات نورالدین از سال ۵۷۰ تا ۵۸۱ درگیر مسائل شام شد. او در این مدت مجبور شد تا به رویارویی با حکومت‌های مستقل باقی مانده از زنگیان پردازد که به ترتیب در دمشق به رهبری ابن مقدم، حلب به رهبری فرزند نورالدین ملک صالح، موصل با حاکمیت سیف‌الدین غازی، و بقیه زنگیان در جزیره به فرماندهی عمادالدین و عزالدین مسعود بن مودود حکومت می‌کردند (ابن واصل، ۲۶/۲، ۲۸، ۳۸). در این مدت صلاح‌الدین ۳۰ بار با حکومت‌های مسلمان شام، جزیره و آناتولی جنگید (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*،

۲۷/۲۹، ۲۸، ۳۵، ۳۹؛ ابن‌واصل، ۲۶/۲-۲۸، ۳۵-۴۰، ۴۸-۵۲، ۵۸، ۸۴، ۹۴، ۱۱۶، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰-۱۴۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۴). از این ۳۰ نبرد، ۲۴ نبرد با موفقیت و ۶ نبرد با ناکامی همراه بود. از ۲۴ موفقیت صلاح‌الدین ۱۷ مورد آن با صلح به دست آمد و تنها ۷ بار در رویارویی نظامی به پیروزی و غلبه دست یافت. تعداد صلح‌ها حاکی از عدم برتری صلاح‌الدین در نبردهای خود در برابر بقایای زنگیان است. به‌خصوص در مورد محاصره مکرر شهرهای شمال شام و جزیره این عدم توانایی نظامی مشهود است؛ چندان که موصل دو بار محاصره شد و در نهایت با هم‌پیمانی، برتری صلاح‌الدین را پذیرفت. تعداد سپاهیان او در این نبردها نیز اندک بود. در ابتدای ورود او به شام منابع تعداد نیروهای او را ۷۰۰ نفر ذکر کرده‌اند (ابن‌واصل، ۲۶/۲، ۲۷). این تعداد اندک ناشی از آن بود که صلاح‌الدین بخش زیادی از نیروهای نظامی مصر را در پاک‌سازی‌های جدی خود پس از سرنگونی فاطمیان تبعید و کشتار کرد. از این‌رو بازه زمانی تسلط وی بر شام و جزیره نیز طولانی شد. صلاح‌الدین در مدت ۲۰ ساله حکومت (۵۶۹ تا ۵۸۹)، ۱۱ سال درگیر با حکومت‌های اسلامی بود (نک. محمدی، ۸۲-۸۴).

رویارویی صلاح‌الدین با صلیبیان

صلاح‌الدین از ابتدای حکومت خود، در معرض تهدید صلیبیان بود. وی در طول حکومت خود -با احتساب دوره وزارت از سال ۵۶۴- ۱۲۰ بار با صلیبیان رویارو شد (ابن‌واصل، ۲۵۲/۱، ۲۵۳، ۲۷۸، ۲۸۱، ۱۵/۲-۱۹، ۳۵، ۵۸، ۶۶، ۷۵، ۸۳، ۸۵-۸۹، ۹۱-۹۴، ۹۸، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۲۲، ۱۳۰، ۱۳۵-۱۳۸، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۶۷؛ ابن‌اثیر، ۲۸۴/۲۸، ۲۸۶، ۹/۲۹، ۱۱، ۶۴، ۶۶، ۷۰، ۷۳، ۷۸، ۸۲-۸۹، ۹۰، ۹۷-۱۰۰، ۱۰۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۴، ۱۷۷، ۱۸۴، ۱۸۹، ۱۹۱، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۴۳، ۲۴۹، ۲۵۵، ۲۶۳، ۲۶۵-۲۷۲، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۱، ۱۷/۳، ۲۵، ۳۰، ۳۲، ۳۶، ۴۵، ۴۷، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۶۳). از این تعداد رویارویی (با احتساب نبردهای کوچک منطقه‌ای تا نبردهای بزرگ) ۸۶ نبرد با موفقیت، ۱۶ نبرد با شکست و ۱۸ نبرد بدون نتیجه مشخص به اتمام رسید. صلاح‌الدین در کل دوره حکومت خود چهار بار

در سال‌های ۵۷۱، ۵۷۶، ۵۸۴، ۵۸۸ با پادشاه صلیبی اموری اول، بوهوموند انطاکی و ریچارد شیردل صلح کرد (ابن واصل، ۴۳/۲، ۱۱۴؛ ابن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام، ۱۹۴/۲۹، ۶۶/۳۰). در ابتدای رویارویی صلاح‌الدین با صلیبیان وی رویکردی تدافعی در برابر صلیبیان در پیش گرفت. رویکرد تدافعی وی از آن‌رو بود که برای نبرد همه‌جانبه به نیروی نظامی بیشتری نیاز داشت درحالی‌که نیروهای مصر را تارومار کرده بود و زنگیان شام و جزیره نیز او را به چشم رقیب می‌دیدند؛ از این‌رو مانند دوره نورالدین کسی در شام وجود نداشت تا با تهدید مرزهای کنت نشین‌های شمالی صلیبی، امنیت مصر را تأمین کند.

صلح صلاح‌الدین در سال ۵۷۱ با اموری، از جهت آماده‌سازی نیروهای خود برای جنگ با مسلمانان شمال شام و جزیره بود. پس از پیروزی در برابر نیروهای زنگی در سال ۵۷۱، صلاح‌الدین با پیمانی آنها را به خدمت گرفت (ابن واصل، ۴۸/۲). از این سال تا سال ۵۷۷ که درگیری دوم با زنگیان جزیره و حلب رقم خورد، صلاح‌الدین ۲۰ بار با صلیبیان جنگید که از این تعداد ۱۷ پیروزی، ۲ شکست و ۱ نبرد بی‌نتیجه عاید او شد. در این ۶ سال صلاح‌الدین نبردی با زنگیان ندارد و به تثبیت قلمرو خود در شام علیه قلیچ ارسلان دوم و حکام نافرمان خود و اسماعیلیه شام می‌پردازد. صلح دوم وی در سال ۵۷۶ با صلیبیان به سبب رویارویی با سلجوقیان روم بود (نک. ابن واصل، ۱۱۴/۲، ۱۱۶). از سال ۵۷۸ دوره دوم رویارویی صلاح‌الدین با زنگیان آغاز شد و تا ۴ سال ادامه داشت. در این مدت صلاح‌الدین ۱۴ بار با زنگیان شمال شام و جزیره جنگید تا سرانجام در سال ۵۸۱ توانست با پیمان صلحی زنگیان جزیره را به‌طور کامل تابع خود کند. در این ۴ سال صلاح‌الدین ۱۱ بار با صلیبیان جنگید. غیر از نبردهای دریایی که سلطان ایوبی در آنها دخالت نداشت و سپاه مصر در آن حضور داشتند، غالب جنگ‌ها در قالب غارت نواحی صلیبیان است. از مجموع جنگ‌های این دوره، ۷ پیروزی، ۲ شکست و ۲ نبرد بی‌نتیجه برای نیروهای صلاح‌الدین ثبت شد. پس از اتحاد نیروهای زنگی شام و جزیره با صلاح‌الدین، وی توانست صلیبیان را در نبرد مهم حطین شکست دهد (ابن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام، ۸۲/۲۹-۸۹). از سال ۵۸۱ تا سال ۵۸۳ -سال

تصرف صور به دست مرکیس - ۳۲ جنگ میان نیروهای متحد صلاح‌الدین و صلیبیان روی داد که از این تعداد ۳۰ نبرد با پیروزی، ۱ شکست و ۱ نبرد بی‌نتیجه عاید نیروهای صلاح‌الدین شد. با قدرت‌گیری صلیبیانی که صلاح‌الدین پس از تصرف شهرها آزاد کرده بود و به صور پناه برده بودند و رهبری آنها را مرکیس برعهده داشت، تا ورود جنگجویان جنگ سوم صلیبی در سال ۵۸۷، ۳۳ نبرد میان مسلمانان و صلیبیان روی داد. از این تعداد ۲۱ پیروزی، ۶ شکست و ۶ نبرد بی‌نتیجه عاید مسلمانان شد. با اطاعت بوهوموند انطاکی در سال ۵۸۴ از صلاح‌الدین قرارداد صلحی میان صلاح‌الدین و وی منعقد شد (ابن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام، ۱۹۴/۲۹). با ورود جنگجویان صلیبی سوم در سال ۵۸۷ تا برقراری صلح میان صلاح‌الدین و ریچارد شیردل، ۱۲ نبرد میان مسلمانان و صلیبیان رخ داد که مسلمانان در ۳ نبرد پیروز شده، ۵ شکست متحمل شده و ۴ نبرد بی‌نتیجه داشتند. در پایان صلاح‌الدین مجبور به صلح با ریچارد شد.

بر اساس تحولات آماری این بازه زمانی پرواضح است، که غالب پیروزی‌های صلاح‌الدین در برابر صلیبیان زمانی رخ داد که نیروهای اتابکان زنگی با وی متحد شدند. با اتحاد کامل موصل با صلاح‌الدین در سال ۵۸۱، فتح نمایان حطین میسر شد. هرچند سوء مدیریت‌های صلاح‌الدین و عدم اقتدار او در مقایسه با عمادالدین زنگی و نورالدین محمود سبب شد تا وی نتواند از پیروزی حطین بهره کامل ببرد؛ با این حال توجه به پیروزی‌های مسلمانان پس از همکاری میان زنگیان و ایوبیان به‌خوبی مشخص می‌کند که صلاح‌الدین بدون در اختیار داشتن نیروی اقطاعی جزیره توانایی پیروزی بر صلیبیان را نداشت.

مقایسه جنگ دوم و سوم صلیبی

زنگیان و ایوبیان هر دو باعث لشکرکشی صلیبی جدیدی شدند. با تصرف کنت‌نشین رها در سال ۵۳۹-۵۴۰ توسط عمادالدین زنگی (ابن اثیر، تاریخ الباهر، ۶۷)، منجر به تلاشی پیگیر و لشکرکشی جدیدی به جهان اسلام در سال ۵۴۳ از سوی اروپاییان شد (مادن، ۹۸، رانسیمان، ۲۸۵/۲). در لشکر دوم صلیبی، حدود ۲۲ هزار شوالیه آلمانی و

فرانسوی حضور داشتند (Nicolle, 24). حضور شوالیه‌های غربی در سرزمین‌های لاتینی، تعارض منافع میان صلیبیان شام و شوالیه‌های غربی را تشدید کرد (رانسیمان، ۳۲۶/۲). مشخصاً شوالیه‌های اروپایی از مراودات میان مسلمانان و صلیبیان آگاهی نداشتند؛ از این‌رو در سال ۵۴۳ با راهبردی اشتباه تلاش کردند که شهر بزرگ و البته مستحکم دمشق را تصرف کنند که این تلاش با ناکامی و در نتیجه اتحاد بیشتر مسلمانان همراه شد (ابن عساکر، ۲۹۹/۷؛ ابن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام، ۱۴۷/۲۶). جنگ دوم صلیبی هنگامی رخداد که نیمه شمالی شام توسط زنگیان متحد شده بود و در جنوب، آل بوری در دمشق همچنان در برابر آنها مقاومت می‌کرد. از این‌رو جنگ دوم صلیبی با نیروی متفرقی مواجه بود. باین‌وجود نیز صلیبیان نتوانستند دستاوردی کسب کنند. البته برای مسلمانان این دستاورد مهمی بود که توانستند در برابر قوای مهاجم صلیبی مقاومت کرده و شهر مهمی در قلب شام را از دست ندهند. پس از لشکرکشی دوم، مسلمانان در رقابتی سخت با صلیبیان توانستند به خلافت در حال زوال فاطمی کمک کرده و مانع از دستیابی صلیبیان به آن شوند (رانسیمان، ۳۹۳/۲). لشکرکشی سوم صلیبی نیز محرکی در شرق داشت. پیروزی صلاح‌الدین در حطین و بازپس‌گیری بیت‌المقدس، اروپا را شوکه کرد. هنری دوم پادشاه انگلیس برای مقابله با صلاح‌الدین و آماده‌سازی لشکرکشی سوم، مالیات جدیدی به نام عشریه صلاح‌الدین وضع کرد (Cazel, 385-392). این مالیات در سال ۱۱۸۸/۵۸۳م وضع شد. پیروزی مسلمانان در حطین در سال ۵۸۳ رخ داد. تنها چند ماه پس از شکست صلیبیان، اروپا برای مقابله با مسلمانان آماده شد (رانسیمان، ۷/۳). هنگامی که لشکر سوم صلیبی به شام رسید، کمی بیش از سه سال از فتح حطین گذشته بود. تمامی سرزمین‌های آنها به جز صور و انطاکیه در تصرف مسلمانان بود و در شام، جزیره و مصر تقریباً حکومت واحدی وجود داشت. لشکر سوم صلیبی توانست به کمک سپاه صلیبی باقی مانده در صور، عکا، یافا، نظرون و عسقلان را باز پس گیرد (ابن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام، ۱۷/۳۰، ۲۵، ۳۲، ۴۵). بر اساس گزارش صریح منابع، سربازان صلاح‌الدین به دلیل عدم مدیریت صلاح‌الدین از جانبازی خودداری کردند (ابن اثیر، الکامل، ۴۵۳/۹). در

عین حال صلیبیان جنگ سوم، در طول مسیر خود سختی‌ها و بیماری‌های زیادی متحمل شده بودند (Wagner & Mitchell, 28). از این‌رو در این رویارویی چندماهه توازن قوا به نفع مسلمانان بود. با این حال صلیبیان توانستند پایگاه‌های خود را در شام مجدداً مستحکم کنند و از سوی دیگر به توافقی برای زیارت بیت‌المقدس برای زائران مسیحی دست یابند. با دخیل دانستن عواملی چون بیماری شاهان فرانسه و انگلیس و نیز ناآرامی‌های اروپا که سبب مراجعت زود هنگام آنها شد، نیروی صلیبیان در لشکرکشی سوم چندان قدرتمند نبود که بتواند سپاه متحد جزیره، شام و مصر را شکست دهد. با این حال آنها دستاوردهای بیشتری نسبت به لشکرکشی دوم داشتند.

جایگاه صلاح‌الدین در روند تاریخی بازپس‌گیری بیت‌المقدس

صلاح‌الدین ایوبی به دلیل پیروزی حطین و نیز رویارویی با لشکرکشی سوم صلیبیان بسیار ستوده شده‌است. این ستایش هم در میان منابع اسلامی، هم در منابع غربی و هم در پژوهش‌های معاصر دیده می‌شود. اما باید به این نکته توجه کرد که پیروزی‌های وی در روندی از کنش‌های تاریخی به وقوع پیوست که نقش خود او را چندان پررنگ نمی‌کند. باید مدنظر داشت که پیش از صلاح‌الدین اتابکان زنگی تلاش بسیاری برای از بین بردن حکومت‌های مسلمان شام داشته و از این طریق توانستند قدرت متمرکزی در شام ایجاد کنند که بتوانند از شمال، شرق و جنوب به متصرفات صلیبیان حمله برد و مهم‌تر آنکه زنگیان توانستند نیروی نظامی اقطاعی جزیره را در خدمت گیرند. از زمانی که صلاح‌الدین ایوبی به قدرت رسید بسیار تلاش کرد تا بتواند دو ویژگی اتابکان زنگی یعنی تمرکز قدرت و نیروی جزیره را در اختیار بگیرد. بر اساس داده‌های آماری و گاه‌شماری که در بخش پیشین ارائه شد، تمام پیروزی‌های شاخص صلاح‌الدین در برابر صلیبیان خواه در حطین و خواه در جنگ سوم صلیبی متکی بر نیروی نظامی زنگیان جزیره بود. از این‌رو هنگامی که صلاح‌الدین توانست میراث زنگیان را به‌طور کامل در اختیار بگیرد، امکان کسب پیروزی‌های شاخص نیز برای او فراهم شد. از سوی دیگر بر اساس داده‌های تاریخی، صلاح‌الدین در بهره‌برداری از پیروزی‌های خود

ناکام بود. آزاد کردن اسرای صلیبی پس از حطین و تمرکز آنها در صور، پایگاهی برای صلیبیان ایجاد کرد که بعداً توانستند با استفاده از آن، شهرهای کلیدی عکا و عسقلان را باز پس گیرند. عدم اقتدار صلاح‌الدین در مهار نیروهای خود اعم از خاندان ایوبی و نیروی‌های زنگی سبب شد تا در جنگ‌های متعددی وی نتواند برای حصول نتیجه به نیروی‌های تحت امر خود اعتماد کند (نک. ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۶۷/۳۰). در نتیجه در بسیاری از نبردها حتماً باید خود او حضور می‌داشت تا نیروها به دستورات او جامه عمل بپوشانند. این در حالی بود که صلاح‌الدین از ابتدای دهه هشتم قرن ششم، درگیر بیماری بود و با وخامت حال او در طی سال‌ها، میزان اقتدار او نزد سپاهیان نیز کاسته می‌شد. در نتیجه هنگام مواجهه با شاهان اروپا در جنگ سوم صلیبی هرچند که نیروهای صلیبی به خاطر بیماری‌های متعدد و درگیری شاهان فرانسه و انگلیس در ضعف جدی به سر می‌بردند (رانسیمان، ۶۲/۳)، او نتوانست از ضعف دشمنان بهره‌برداری کافی برد و شکست قاطع به آنها وارد کند. در نهایت وی توانست در جنگ‌وگریزهای متعدد با ریچارد اول، به پیمان صلحی دست یابد و پس از بازگشت شاه انگلستان، آسوده گردد (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۶۷/۳۰). مرادوات صلاح‌الدین با صلیبیانی که تابع وی می‌شدند نیز بسیار روادارانه بود. با وجود محاصره انطاکیه در شمال شام و هم‌پیمانی ارمنیان با وی در اناطولی، صلاح‌الدین هم‌پیمانی کنت انطاکیه را پذیرفت و موقعیت مناسب تصرف انطاکیه را از دست داد (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۱۹۴/۲۹). پیش از صلاح‌الدین، عمادالدین زنگی توانسته بود رها را از صلیبیان بگیرد. تصرف انطاکیه تمام سرزمین‌های شمالی شام را از دست صلیبیان خارج می‌کرد در نتیجه راه خشکی اناطولی به شام که نقشی راهبردی در مناسبات سیاسی و نظامی شام داشت را بر روی صلیبیان می‌بست؛ با این حال نمی‌توان این واقعیت تاریخی را منکر شد که صلاح‌الدین ایوبی توانست میراث اتابکان زنگی را در دست گیرد و تشتت پس از مرگ نورالدین را مدیریت کند و بیت‌المقدس را تصرف کند. ولی در مقابل نمی‌توان کنش‌های صلاح‌الدین را خارج از روند تاریخی ارزیابی کرد که در راستای قدرت‌گیری جهان اسلام پس از زنگیان بود.

نتیجه

مهم‌ترین دغدغه صلاح‌الدین ایوبی مقابله با صلیبیان بود. برای این کار وی نیاز مبرم به نیروهای شام داشت که در زمان اتابکان زنگی گردآوری و در مبارزه حرفه‌ای شده بودند. بر اساس داده‌های تاریخی صلاح‌الدین برای مطیع کردن نیروهای زنگی با خود، در چند مرحله با صلیبیان صلح کرد و در نهایت همه پیروزی‌های مهم او زمانی رخ داد که نیروهای زنگی با وی همراه شده بودند. با این وجود چند عامل سبب شد که صلاح‌الدین نتواند از پیروزی‌های خود بهره کافی ببرد. نخست، وی از نظر مدیریت نظامی امکان اندکی برای نظم دادن به نیروهای خود داشت؛ از این رو پیروزی‌های او غالباً زمانی به دست می‌آمد که او شخصاً در نبردها شرکت می‌کرد. دوم، عدم نبوغ نظامی او مانند حکام زنگی سبب شد تا نتواند پیروزی‌های سریع و قاطع در برابر صلیبیان به دست آورد و این سبب می‌شد که در نیمی از سال نیروی نخبه‌گزیده را در اختیار نداشته باشد، چرا که آنها برای برداشت محصول به زمین‌های اقطاعی خود باز می‌گشتند. سوم، تلاش وی برای پایان دادن به نبردها تا زمانی که نیروهای اقطاعی در خدمت او بودند، سبب شد تا در بسیاری از پیروزی‌ها اسیران را آزاد کند. این کار برخلاف استراتژی عمل‌گرایانه اتابکان زنگی بود که با کاستن تعداد نیروهای نظامی صلیبی برای چند سال آنها را زمین‌گیر می‌کردند. همین اشتباه سبب می‌شد تا اندکی پس از پیروزی‌های وی، اسیران آزاد شده در شهرهای صلیبی گرد هم آمده و مشکلات عدیده‌ای برای او ایجاد کنند. بر این اساس مهم‌ترین نتایج این پژوهش بدین قرار است: ۱. پیروزی‌های صلاح‌الدین در زمان حضور نیروهای زنگی رخ داد؛ از این رو در فرایند نظامی‌گری زنگیان بود که صلاح‌الدین توانست در حطین پیروز شود؛ بیت‌المقدس را پس بگیرد و در جنگ سوم صلیبی مقاومت کند. ۲. اشتباهات فردی او سبب شد تا نتواند از فرایند تاریخی انباشت نیروی نظامی شام و جزیره و میراث زنگیان بهره کافی برد. البته در ضعف صلاح‌الدین ایوبی متغیرهای دیگری مانند بیماری او که تدریجاً شدید شد و او را ناتوان ساخت نیز دخیل بود که می‌توان در پژوهشی مستقل به آن پرداخت.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱ ش.
- _____، التاريخ الباهر في الدوله الاتابكيه بالموصل، تحقيق عبدالقادر احمد طليمات، قاهره، دارالكتب الحديثه، بی تا.
- _____، الكامل في التاريخ، بيروت، دار صادر، ۱۹۶۵.
- ابن تغری بردی، یوسف بن عبدالله، النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره، مصر، دارالکتب، بی تا.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، تحقیق محمد و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۲.
- ابن عدیم، عمر بن أحمد، زبدہ الحلب فی تاریخ حلب، تحقیق خلیل المنصور، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۶.
- ابن عساکر، علی بن حسن دمشقی، تاریخ مدینه دمشق، تصحیح علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵.
- ابن قلانسی، حمزه بن أسد، تاریخ دمشق، تحقیق سهیل زکار، دمشق، دار حسان، ۱۹۸۳.
- ابن واصل، جمال الدین بن سالم، تاریخ ایوبیان، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
- ابوشامه، شهاب الدین عبدالرحمن، الروضتین فی أخبار الدولتین النوریه والصلاحیه، تحقیق ابراهیم الزبیق، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۷.
- _____، عیون الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه والصلاحیه، تصحیح ابراهیم الزبیق، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۱.
- آبانگاه ارگمی، معصومه و همکاران، «وحدت اسلامی در جنگ‌های صلیبی؛ موانع و راهبردها» پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره ۴۳، دوره ۵، بهار ۱۴۰۰، ص ۲۶-۵. Doi: 10.52547/isihistory.1.43.5
- پاکتچی، احمد، روش تحقیق با تاکید بر حوزه علوم قرآن و حدیث، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۳ ش.
- پیرمادیان، مصطفی و همکاران، «نقش صلاح الدین ایوبی در جنگ‌های صلیبی»، فصلنامه تاریخ، شماره ۶، دوره ۲۱، تیر ۱۳۹۰ ش، ص ۵۶-۸۰.
- خاکرند شکرالله و مهدی محمدی قناتغستانی، «بررسی آماری رابطه بین تعدد واحدهای قدرت شامات و ثبات سیاسی در منطقه از سال ۴۷۱ تا ۵۶۹»، پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره ۲۱، بهار ۱۳۹۵ ش، ص ۳۴-۷. Dor: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.1.9

- خاکرند، شکرالله و مهدی محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی از سال ۵۲۱ تا ۵۶۹»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۴، دوره ۱۷، زمستان ۱۳۹۵ش، ص ۱۹۳-۲۳۴.
- رانیمان، استیون، تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۶ش.
- شنقیطی، محمد بن مختار، الحروب الصلیبیه علی العلاقات السنیة الشیعیة، بیروت، شبکه العربیه للابحاث و النشر، ۲۰۱۶.
- صلابی، علی محمد، الدوله السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی، صیدا، مکتبه العصریه، ۲۰۰۷.
- طقوش، محمد سهیل، تاریخ الزنکیین فی الموصل و البلاد الشام ۵۲۱-۶۳۰ق/۱۱۲۷-۱۲۳۳م، بیروت، دارالنفائس، ۱۹۹۹.
- قزوینی، زکریا، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت، دار الصادر، ۱۹۹۸.
- کار، ادوارد هالت، تاریخ پیست، ترجمه حسن کامشاد، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱ش.
- مادن، توماس، نگاهی نو و فشرده به تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه عبدالله ناصری طاهری و اکرم کریمی، تهران، علم، ۱۳۸۹ش.
- محمدی قناتغستانی، مهدی، «بررسی نسبت تعداد حکومت‌های شام با میزان پیروزی مسلمانان در جنگ‌های صلیبی از سال ۴۹۰ ق تا ۵۶۹ ق»، تاریخ در آینه پژوهش، سال یازدهم، شماره ۳۶، دوره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳ش، ص ۷۳-۹۴.
- محمدی، مهدی، «روند زمانی جایگزینی حکومت‌های نظامی شام از به قدرت رسیدن تتش بن آلپ ارسلان تا به قدرت رسیدن صلاح‌الدین ایوبی»، پژوهش‌های تاریخی، شماره ۴، دوره ۱۴، دی ۱۴۰۱، ص ۷۱-۸۶. Doi: 10.22108/jhr.2022.135235.2417
- مقریزی، أحمد بن علی، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸.
- Cazal, Fred, "The tax of 1185 in aid of the holy land", *Speculum*, No. 3, Vol. 30, 1955, P385-392.
- Nicolle, David, *The Second Crusade 1148: Disaster outside Damascus*, London, Osprey, 2009.
- Mohamadi, Mahdi & shokrollah khakrand, "The Impact of War, Famine and Disease on Insecurity in Northern Sham from 488 to 521/1095 to 1127 - A Statistical Survey", *Res Hist Med*, No. 1, Vol. 9, 2020, p3-20.
- Wagner, T. G., Mitchell, P. D., "The illnesses of king Richard and king Philippe on the third crusade: an understanding of arnaldia and leonardie", Published by Ashgate for the society for the study of the crusades and the latin east, No. 4, Vol. 10, 2011, p23-44.